

РОЗДІЛ 3

**УЧАСТЬ УКРАЇНСЬКИХ
УСТАНОВ, ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ
І МІСЦЕВИХ ГРОМАД
ГАЛИЧИНИ В ПОРЯТУНКУ
УКРАЇНЦІВ-ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ
ІЗ ЧЕРВОНОЇ АРМІЇ І ПОТЕРПІЛИХ
ВІД ПОВЕНІ ТА ГОЛОДУ
(ОСІНЬ 1941 – ЛІТО 1942 РОКІВ)**

Серед соціальних проблем, породжених німецько-радянською війною, однією з найгостріших постала організація допомоги різним категоріям соціально незахищених груп населення на окупованих територіях, які опинилися на межі виживання: сиріт, інвалідів, удів, людей похилого віку, переміщених осіб, полонених тощо. Для вирішення цих завдань необхідно було створити систему відповідних органів, залучивши до цього ініціативну громадськість, представників місцевих територіальних громад. Оскільки історики традиційно надають перевагу вивченню безпосереднього перебігу військово-політичних подій, то часто обходять увагою цей аспект історії війни. Навіть сучасна українська історіографія не має особливих успіхів у висвітленні окресленої тематики. Зазначена обставина значною мірою актуалізує необхідність її наукового дослідження¹.

Від початку німецького вторгнення на ЗУЗ як військові, так і нацистські цивільні органи управління отримали всю повноту влади щодо тутешнього населення. Вже 1 серпня 1941 р., відповідно до наказу Гітлера від 17 липня того ж року, Галичину було відірвано від решти українських земель і приєднано як окрему область (дистрикт) до складу ГГ, яку створили окупанти 1939 р. на частині

¹ У межах розділу колективної монографії не стояло завдання детально відтворити весь перебіг допомогових акцій, тому виклад головних із них упродовж вказаного періоду обмежено до окремих сюжетів і спостережень.

території Польщі з переважним польським населенням із чотирма дистриктами: Краківським, Люблінським, Радомським та Варшавським. Новоутворена галицька адміністративна одиниця охоплювала тогочасні межі Львівської, Дрогобицької, Станіславської і Тернопільської (за винятком північних районів) обл. Правління у ГГ уособлював генеральний губернатор, який діяв від імені Гітлера і якому були підпорядковані всі ділянки державної адміністрації. Він одночасно очолював НСП у межах ГГ. Йому належала законодавча влада і підпорядковувався виконавчий орган – правління². На початок 1943 р. правління ГГ складалося з 12 відділів (міністерств): внутрішнього управління, фінансів, юстиції, господарства, прохарчування і сільського господарства, лісів, праці, пропаганди, науки і навчання, будівництва, залізниці, пошти³ та Державного секретаріату. Безпосередньою роботою правління керував заступник генерального губернатора – перший державний секретар, якому підпорядковувалися керівники окремих відділів. Головні відділи правління поділялися на відділи, а ті – на підвідділи, підвідділи ж – на референтури й підреферентури⁴.

Кожен із п'яти дистриктів мав подібну структуру правління. Цивільну адміністрацію очолював губернатор. Першим очільником дистрикту Галичина був Карл Ляш, від лютого 1942 р. до липня 1944 р. – Отто Вехтер. Компетенції відділів були аналогічні до головних відділів при правлінні ГГ, однак терен діяльності відділів охоплював лише окремих дистрикт⁵. Відповідно до нового адміністративно-територіального устрою дистрикт Галичина поділили на округи (Kreise), що охоплювали від 4 тис. до 5 тис. км² із чисельністю населення 140–600 тис. Їх очолювали окружні старости – крайсгауптмани (Kreishauptmann), у руках яких зосереджувалася вся повнота влади у всіх галузях і питаннях у межах його області. Зі складу округ були виділені більші міста, де керівництво

² Луцький О. І. Генеральна губернія. *Енциклопедія історії України* / ред. кол.: В. А. Смолій (голова); В. Ф. Верстюк, С. В. Віднянський та ін. Київ: Наукова думка, 2004. Т. 2. С. 74–75.

³ Див.: Коновалець М. Деяко про адміністративний устрій генерального губернаторства. *Календар «За народ» на рік 1943*. Львів: Українське видавництво, 1943. С. 41.

⁴ Там само.

⁵ Там само. Загалом, це ті ж відділи при головному правлінні ГГ за винятком двох – залізниці та пошти. У дистриктах були лише зв'язкові для справ залізниці й пошти.

здійснювали міські старости – штадтгауптмани (Stadthauptmann). До складу апарату окружної адміністраційної влади входили такі структурні підрозділи: відділ внутрішнього управління, продовольства і сільського господарства, контролю цін, пропаганди, шкільний, вуличного руху, житловий, населення і опіки, персональний. Відділи поділялися на підвідділи (церковного культу, комунального господарства, будівельний, охорони здоров'я, земельний), а ті – на референтури. Окружному старості підпорядковувалися очільники найнижчої ланки німецької цивільної адміністрації в Галичині – повітові комісари (Landkomissar) і в кожному окружному виділеному місті – міські комісари (Stadtkomissar) з аналогічним службовим апаратом, у руках яких була зосереджена вся повнота влади⁶. Всі головні посади на рівні округ, повітів, охопно з органами судочинства і поліцією, обіймали німці (райхсдойче), пости другорядного значення – особи німецького походження (фольксдойчен) та деякі українці й поляки як спеціалісти.

Низову адміністрацію в кожному окрузі на рівні волостей і сіл німецька окупаційна влада віддала місцевим мешканцям (посади посаджиків (Burgermeister) у деяких містах, волосних старшин (війтів), голів збірних громад, секретарів волостей чи громад тощо). У компетенції волосного старшини збірних громад (die Vogte), що керував волостю, яка об'єднувала 5–10 сіл із населенням 8–16 тис. осіб, перебували села та збірні громади, якими управляли солтиси (Schulze) й війти (Foht). При кожній управлінській структурі низової адміністрації діяла рада як дорадчий орган, куди входили чиновники та «мужі довір'я» від громад. Насправді, усіх їх місцеве населення не вибирало – їх призначали губернатори або крайсгауптмани. При цьому переважно посадовці цього рівня були тої національності, представники якої переважали в населеному пункті, волості, повіті. Фактична роль і компетенція ненімецького посаджика в деяких містах, волосного старшини або голови громади були, як свідчить Володимир Кубійович, мінімальними⁷. Наглядова влада над громадами (окружний або міський староста) мала право зупиняти чи скасовувати розпорядження ненімецького посаджика, як і видавати

⁶ Микитей Г. Адміністраційний поділ Галичини і його назви в українській мові. *Краківські вісті*. 1943. 17 серпня. С. 5.

⁷ Кубійович В. Українці в Генеральній Губернії 1939–1941. Історія Українського Центрального Комітету. Чикаго: Видавництво Миколи Денисюка, 1975. С. 39.

власні⁸. І хоча німецьке законодавство ГГ використовували назви самоуправління, але насправді жодних самоврядних структур, зокрема й на нижчому рівні, окупанти не дозволили⁹. Що стосується участі українців та поляків в основних сферах життя, зокрема в адміністративно-господарському апараті дистрикту Галичина, і пріоритетів заміщення вакантних посад у різних його секторах, то губернаторство К. Ляша відзначалося більшою підтримкою польського елемента на противагу українському. Така нацистська національна політика, здійснювана в Галичині за принципом «поділяй і владарюй», зазнала певної корекції за часів губернатора О. Вехтера, який проводив гнучкішу лінію балансування між поляками й українцями, проте вже з наданням певного пріоритету українцям як найчисельнішій національній групі регіону. Згідно з оцінкою польського підпілля та зібраною відповідною інформацією, співвідношення між поляками й українцями на 22 листопада 1942 р. представлено так: «В державній адміністрації [дистрикту Галичина] українці не становили більшості, однак витіснення польського елемента на користь українців відбувається постійно ... В адміністрації залізниці, пошти, телеграфу польські сили ще переважають, особливо, коли йдеться про верхи. Натомість на провінції значна більшість функціонерів вже є українською. В лісовій адміністрації надлісництва і лісництва знаходяться в руках поляків. Однак низи (гайові і лісова служба) складаються майже виключно з українців, що датується віднедавна. В адміністрації самоврядування українці мають безумовну перевагу, і то навіть у визначних польських осередках»¹⁰. За даними Чеслава Мадайчика, на 15 січня 1944 р. серед 386 в'їтів та бургомістрів у дистрикті Галичина налічувалося 346 українців¹¹.

У межах заохочення польського, українського і єврейського населення до співпраці з новою владою окупанти дозволили національні комітети суспільної опіки, при цьому для поляків, євреїв і

⁸ Коновалець М. Дещо про адміністративний устрій... С. 42.

⁹ Дистрикт Галичина. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/Book/narusu/66.pdf>

¹⁰ Archiwum Akt Nowych. Armia Krajowa 203/XV/45. Komenda obszaru Lwów (Oddział VI). Ocena przeciwnika ukraińskiego z dnia 22 listopada 42. S. 17. Цит. за: Сич М. Українська кооперація в Галичині під час II світової війни. Львів: Видавничий центр Наукового товариства ім. Шевченка у Львові, 2000. С. 227.

¹¹ Див.: Orlof E. Polityka Ludnościowa okupanta niemieckiego wobec ukraińców w Generalnej Guberni i Komisariacie Rzeszy Ukrainy. *Міжнародний науковий конгрес «Українська історична наука на порозі XXI століття»*. (м. Чернівці 16–18 травня 2000 р.) *Доповіді та повідомлення*. Чернівці: Рута, 2001. Т. 4. С. 67.

українців як найчисленніших у Кракові ще 1940 р. створено центральні координаційні органи: Головну раду опікунську, Єврейську суспільну самопоміч та Український центральний комітет відповідно. Вони були створені за німецьким провідницьким принципом (Führerprinzip), згідно з яким кожна суспільну структуру повинен очолювати провідник, наділений в її межах беззаперечними повноваженнями. УЦК на чолі з В. Кубійовичем, відповідно до статуту, міг займатися справами лише українського населення. Він зосередив під своїм контролем більшість сфер українського суспільного життя і структурно складався з таких відділів: президійного з правничим бюро, діловим керманічем і секретарем; організаційного; фінансового; суспільної опіки; культурної праці; господарського; опіки над студентством; шкільних справ¹². Комітет мав організувати мережу низових клітин – комітети в округах і повітах, що виступали допоміжними органами співпраці з німецькими адміністраціями на місцях. Окружні комітети* склалися з голови, заступника, секретаря та референтів: організаційного і персональних справ, суспільної опіки і праці, господарського, опіки над молоддю і родиною, культурної праці і шкільних справ, фінансового. У повітах створювалися повітові делегатури, у районах – волосні, а в селах УЦК представляли «мужі довір'я» (переважно дві особи – священник та освічений селянин). На грудень 1941 р. у дистрикті Галичина діяло 26 окружних, 41 повітовий, 109 волосних комітетів і 965 «мужів довір'я»¹³.

Впродовж усього періоду існування цивільної адміністрації ГГ УЦК де-факто залишався єдиним українським представницьким органом, який, співпрацюючи з німецькою владою, намагався організувати українське громадянство для розбудови й координації власного національного життя, прагнучи по можливості обсадити українцями якнайбільше позицій у низовій адміністрації і господарському житті, а також через організацію суспільної опіки та

¹² Добрянський М. Український Центральний Комітет. *Календар «За народ» на рік 1943*. Львів: Українське видавництво, 1943. С. 40.

* Створені у ГГ окружні філії УЦК під назвою «допомогові», що підпорядковувалися окружним старостам і керівництву УЦК, у дистрикті Галичина отримали назву «Український окружний комітет».

¹³ Стефанюк Г. Формат «влада-суспільство» в дистрикті «Галичина» (1941–1944 рр.). *Галичина. Науковий і культурно-просвітний краєзнавчий часопис*. 2012. Ч. 20–21. С. 299.

самодопомоги допомагати тим людям, які цього конче потребували. Тимчасовим винятком у всій системі представництва національних інтересів у ГГ було заснування в Галичині окремого УКК на чолі з Костем Паньківським із функціями та структурою, подібними до УЦК (серпень 1941 р.). Наприкінці лютого 1942 р. німецька влада ГГ, намагаючись максимально централізувати представництво українського населення у структурі всієї управлінської системи в межах губернії, ліквідувала УКК як окремий керівний організаційно-представницький осередок для всього організованого українського життя в Галичині, підпорядкувавши його УЦК. Голова УКК став заступником провідника УЦК. Незважаючи на те, що формально центральні установи УЦК залишалися у Кракові, Львів став фактичним центром його діяльності.

Комітет як легальна установа проводив т. зв. реальну політику, яка полягала в тому, щоб за умов дотримання формальної лояльності до німецької влади бути, по-перше, посередником між німецькою владою та українським населенням і його заступником «на зовні», по-друге, організацією для всього національного життя та ним керувати¹⁴. Сотні інтелігентів стали до праці з потаємною надією зберегти себе, щоб у сприятливий момент прислужитися національній справі. «Діяльність Українського центрального комітету, – зауважував Іван Крип'якевич, – не можна вважати одноцілою, тут перехрещувалися два стремління. З одного боку, німці створили комітет на те, щоб легше їм було управляти українським населенням і використати його для своїх цілей, а особливо для фронту. Центральний комітет мусів своєю організацією допомагати німцям в організації контингентів хліба, в доставленні людей до Німеччини на роботу, при організації так званої “Служби Батьківщини”, а фактично це була служба шляхова “Vaudienst” і врешті також на утворення галицької дивізії»¹⁵. А проте зауважував вчений: «... українська громадськість бажала використати комітет для власної організації так, щоб схоронити себе перед знищенням, до якого ішли німці. Тому особливо округні комітети намагалися тільки про око (для

¹⁴ Добрянський М. Український Центральний Комітет. С. 35.

¹⁵ Заболотна І. Роки німецької окупації на Західній Україні за спогадами І. П. Крип'якевича (Стенограма запису спогадів д-ра історичних наук, зав. відділу інституту історії України АН УРСР у м. Львові, проф. Крип'якевича Івана Петровича). *Український археографічний щорічник. Нова серія*. Київ; Нью-Йорк: Видавництво М. П. Коць, 2002. Вип. 7. С. 407.

виду) виконувати все те, чого жадали німці. Головне своє завдання комітети бачили в тому, щоб організувати освіту, школи, всякі господарські організації, щоб тим способом протиставитись німецькому наступові»¹⁶. Завдання комітету і, очевидно, лояльність, яку до німецьких органів влади при кожній нагоді демонстрували очільники УЦК, що в очах антинімецьки налаштованого населення часом асоціювалися з негативним образом прислужників окупаційного режиму, один із керівних членів комітетської структури Михайло Демкович-Добрянський намагався пояснити так: «Живемо в тотальній суцільній державі. Тотальна держава намагається охопити все життя при допомозі органів державної влади. В цих умовах роля українського комітету як посередника між державою і громадянством українським є надзвичайно важна і відповідальна. Він мусить безнастанно підтримувати зв'язок з владою і знати своєрідності і закони тотальної системи, щоб всякчасно виянювати справи, що приносить з собою кожний новий день і таким чином у співпраці з владою упорядковувати взаємовідносини між українським громадянством і державними чинниками. Лише в цей спосіб може сьогодні Комітет забезпечити правильний і успішний розвиток українського життя»¹⁷. Загалом, діяльність УЦК поширювалася на всі сфери українського життя, окрім політичного. Будь-які вияви українського національного життя поза офіційно визнаними окупаційним режимом рамками жорстоко придушувалися.

У таких умовах основним завданням УЦК залишалася загальна суспільна опіка над потребуючими, що власне й передбачав його організаційний статут. У 1941–1942 рр. серед найважливіших допомогових акцій УЦК та усієї української громадськості пріоритетним відразу стала організація невідкладного порятунку сотень тисяч українців – червоноармійців, які на початку німецько-радянської війни опинилися в полоні й масово гинули від голоду, холоду, насильств у нашвидкуруч збудованих таборах військовополонених, обгороджених колючим дротом, часто позбавлених елементарних санітарно-гігієнічних умов для фізичного існування. Використання військовополонених довго було незрозумілим: нацистська Німеччина передбачала «блискавичну війну» без застосування в німецькій економіці робочої

¹⁶ Заболотна І. Роки німецької окупації на Західній Україні... Вип. 7. С. 407.

¹⁷ Добрянський М. Український Центральний Комітет. С. 36–37.

сили зі Сходу¹⁸. Вже до середини липня 1941 р. потік військовополонених, що зростав, перевищив можливості окупантів щодо їх охорони й утримання. Радянських військовополонених, які потрапляли до імпровізованих концтаборів, не годували кілька днів або й навіть понад тиждень. Навіть офіційних занижених норм харчування для полонених червоноармійців переважно не дотримувалися. Голод змушував бранців їсти все, що потрапляло до рук: листя, траву, кору дерев, що збільшувало смертність від розладів травлення через вживання малоприсдатних чи зовсім непридатних для харчування матеріалів. Жахливим було забезпечення полонених і теплим одягом, через відсутність якого бранці перемерзали й помирали від різних хворіб. У таборах швидко поширювалися інфекційні захворювання, які підвищували смертність через відсутність медичної допомоги. Давалися взнаки бруталні знущання та побої охоронців і наглядачів. Полонених, незахищених нормами міжнародного гуманітарного права щодо військовополонених, безжально карали за найменші порушення встановленого порядку¹⁹. Вони не витримували важких умов перебування в таборах, деякі, щоб урятуватися від голодної

¹⁸ Дослідники цієї проблеми зауважували, що тільки з вересня 1941 р. дозволили забирати полонених до праці для війська в Німеччину, а в жовтні – вже у воєнній індустрії. Тільки за п'ять місяців від початку німецько-радянської війни було дозволено використовувати полонених для праці. Сталося це під тиском потреб промисловості, якій бракувало робочої сили. Див.: Воєнні полонені червоноармійці. Як то було у Східній Європі в рр. 1941–1945 ... За книгою Даліна. *Новий шлях (Winipeg)*. 1961. 18 березня. С. 14.

¹⁹ І хоча Німеччина підписала Гаазькі та Женевські конвенції щодо ставлення до військовополонених, проте не змогла і не прагнула забезпечити їх умовами для існування. Ще перед початком німецько-радянської війни німецьке командування видало документ, у якому йшлося про військову підсудність цивільного населення в районі проведення операції «Барбаросса», й надало особливі повноваження військам, покликаним виявити та затримати там усіх дійсних і потенційних противників фашизму, за яким кожен німецький офіцер повинен був карати без суду і будь-яких формальностей осіб, підозрюваних у ворожому ставленні до Німеччини. Цей наказ звільняв від карної відповідальності німецьких солдатів, які здійснювали злочини проти населення окупованих територій. Солдати вермахту одержували інструкції про те, що «більшовицький солдат вихований політично. Кожен німець є його смертельним ворогом. ... належить рахуватися з тим, що військовополонені тримали вказівки щодо діяльності в полоні. Зважаючи на це вартівники мають дотримуватись трьох принципів: крайня чуйність, вища обережність та крайня недовіра». Див.: Король Ю. Трагедія військовополонених на окупованій території України в 1941–1944 роках. Київ: Академія, 2002. С. 98; Парнікоза І. Шталаг 319. Життя в'язнів і місця останнього спочинку. URL: <https://expedicia.org/11103-2/>

смерті, наважувалися на втечу. Лише невеликій частині бранців вдалося втекти і сховатися у місцевих лісах, а потім зникнути серед тутешнього українського населення, яке в міру можливості надавало їм продукти, одяг, прихисток, ризикуючи своїм життям і життям своїх рідних. Над втікачами часто здійснювали прилюдне покарання, зазвичай – розстріл, щоби стримати інших від втеч*.

Попри німецькі адміністративні заборони й обмеження, накладені на цивільне населення ГГ, українська громадськість уже в перші дні війни намагалася вживати дієвих заходів, щоб залучити українське населення краю до солідарної допомоги полоненим як найактуальнішої та найпекучішої проблеми. Для її вирішення необхідно було передусім створити систему відповідних органів, покликаних забезпечити реалізацію шляхетних намірів щодо порятунку бранців, підшукати людей із відповідним досвідом та бажанням праці в цій сфері, віднайти дієві матеріальні засоби й отримати дозвіл на організацію повсякденних форм допомоги потребуючим від німецької влади, яка відразу намагалася максимально обмежити будь-які контакти військовополонених із місцевим населенням, нерідко застосовуючи для цього силові методи²⁰.

За свідченнями К. Паньківського, ідея допомоги полоненим українцям спершу зародилася в «давнішій» ГГ²¹, де українська громадськість уже накопичила певний досвід зі звільнення з таборів полонених українців – колишніх вояків польської армії²². На розгортанні допомогової акції позначилася також пам'ять галицьких українців про старі, особливо австрійські, часи, значно кращі, порівняно з пізнішими – польськими і радянськими**». «Здавалося, – згадував

* Ці питання не входять до основного аспекту цієї праці, тому заторкну їх лише принагідно.

²⁰ Вже 4 липня 1941 р. «Краківські вісті» – загально інформаційний щоденник, що виходив у Кракові під егідою «Українського видавництва», оповістив читачів: «... поки що всякого роду просвітньо-інформаційну діяльність між українськими полоненими зі східного фронту, компетентні чинники (читай – німецькі – авт.) застерігають виключно для себе». *Краківські вісті*. 1941. 4 липня. С. 6.

²¹ Паньківський К. Роки німецької окупації. 1941–1944. 2-ге вид. Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1983. С. 38.

²² Кубійович В. Українці в Генеральній Губернії 1939–1941... С. 174.

** Традиція збору коштів на громадські потреби існувала в Галичині задовго до Другої світової війни. Вона сформувалася тут ще в середині XIX ст. на хвилі революційного піднесення «Весни народів», фактично із виникненням перших легальних можливостей для організації подібних акцій. У другій

К. Паньківський, – що повторяться часи першої світової війни і українські полонені будуть виділені в окремі табори, а українські організації матимуть можливість піклуватися такими людьми»²³. То ж 19 липня 1941 р. УЦК, беручи до уваги важливість організації опіки над полоненими українцями з радянської армії, за посередництвом Абверштелле, що дислокувався у Кракові, звернувся до Верховного головного командування німецьких збройних сил, до компетенції якого входили табори військовополонених на території Райху, ГГ, райхскомісаріатів «Україна» та «Остланд», з відповідно вмотивованим поданням. Воно містило перелік пропозицій, покликаних забезпечити умови перебування українських бранців: відокремити їх від полонених інших національностей; уможливити збірку продуктів, речей і грошей для полонених серед українського населення ГГ; дозволити інформування населення за допомогою преси, брошур, курсів; дозволити релігійну діяльність; дозволити організовувати культурне життя: хори, театральні гуртки, бібліотеки; призначити кожному табору відповідного інструктора та священника за погодженням з Українською установою довіри в Берліні²⁴ або з УЦК у Кракові. Одночасно до німецької військової влади надіслано подання із пропозицією негайного звільнення полонених українців, які мали походження із Західної України. При цьому відзначена готовність обох українських установ бути «помічними при

половині XIX – на початку XX ст. усі українські політичні сили періодично оголошували у пресі заклики про збір коштів на ту чи ту справу (йдеться про закладання захоронок, шпиталів, бурс, сприяння педагогічним видавництвам, НТШ, студентським товариствам, деяким бібліотекам тощо). Не став винятком і міжвоєнний період, коли особливо активізувалося питання суспільної підтримки і захисту потребуючих галицькими українцями, кількість яких після окупації краю Польщею значно зросла. «Поміч і порада» були спрямовані головню на проблеми полонених, інтернованих, біженців, голодуючих, постраждалих від повеней, інших вразливих категорій населення.

²³ Паньківський К. Роки німецької окупації. 1941–1944. С. 38.

²⁴ Ця установа з осідком у Берліні репрезентувала перед німецькою владою всі українські емігрантські організації. Вона здійснювала реєстрацію українців у Німеччині, видавала їм посвідки на проживання та здійснювала контроль і нагляд за українськими організаціями й установами. Одночасно намагалася захищати інтереси співвітчизників, які з різних причин опинилися на території Третього Райху ще до початку війни проти СРСР. Див.: Кубійович В. Українці в Генеральній Губернії 1939–1941... С. 192–193; Бурім Д. В. Створення Української установи довіри в Німецькій імперії: політика урядових кіл Німеччини та українська політична еміграція (1938–1945). *Український археографічний щорічник. Нова серія*. Київ, 2010. Вип. 15. С. 591–618.

узгіднюванні походження»²⁵. У справі поранених полонених українців УЦК домагався: відокремити в лікарнях поранених українців від інших; допустити з українського боку санітарну допомогу й опіку до військових шпиталів, у яких сподівалися, що перебуватимуть полонені українці²⁶. Одночасно такі ж інтервенції зробив у Берліні представник УЦК у німецькій столиці Атанас-Юрій Фіголь²⁷.

Позитивного вирішення УЦК довелося чекати майже два місяці. Німецька влада зволікала. Не дивно, що К. Паньківський зауважив: «... справа звільнення полонених швидко притихла. Проїшло літо і ніяких розпоряджень у справі полонених не було»²⁸. Відповідно до відомих на сьогодні джерел, лише 26 серпня 1941 р. під час аудієнції представників УЦК Романа Данилевича (голови УДК у Ярославі)²⁹, Володимира Тимцярука (голови люблінської секції українських правників, голови окружного суду) і Василя Палидвора (юридичного дорадника при Люблінському губернаторові) з командувачем військовим округом (він же очільник німецької головної таборової влади для військовополонених у ГГ із центральним осідком спершу в Кельце, згодом – у Любліні) генерал-лейтенантом Герготом* було отримано запевнення, що УЦК таки отримає дозвіл проводити опіку полонених українців радянської армії у трьох напрямках: матеріальна допомога, релігійна опіка й освідомна акція³⁰. Щоб це можна було практично зробити, УЦК мав запропонувати для кожного табору «мужа довір'я», щоб той, реалізуючи досягнуті домовленості, у порозумінні з комендантом табору міг проконтролювати надходження допомоги полоненим на місцях. Для погодження усієї допомогової акції УЦК запропонував кандидатуру Р. Данилевича як свого уповноваженого і зв'язкового для усіх таборів на терені

²⁵ Державний архів Львівської області (Держархів Львівської обл.). Ф. Р-35. Оп. 13. Спр. 257. Арк. 123.

²⁶ Там само.

²⁷ Там само.

²⁸ Паньківський К. Роки німецької окупації. 1941–1944. С. 39.

²⁹ Роман Данилевич – співредактор і журналіст, автор статей на виховні теми в періодичних виданнях «Молоді ремісники» (1931–1933), «Українське юнацтво» (1933–1939), «Лицарство Пресвятої Богородиці» (1939), співробітник видавництва «Наша майбутність» (1939). (Див.: Головата Л. Український легальний видавничий рух Центрально-Східної Європи, 1939–1945: наукова монографія. Київ; Львів. 2013. С. 310).

* Інформації, як вдалося українській делегації виклопотати аудієнцію в німецького генерала, наразі бракує.

³⁰ Держархів Львівської обл. Ф. Р-35. Оп. 13. Спр. 257. Арк. 106.

Роман Данилевич – уповноважений УЦК для усіх таборів військовополонених на теренах Генеральної Губернії серед членів проводу Ярославського УДК (стоїть 2-й справа)

ГГ³¹. 15 вересня 1941 р. Р. Данилевич, на якого була покладена посередницька місія між полоненими і властями, під час зустрічі в Любліні з наступником Гергота генерал-майором Паулем Вітасом отримав нарешті письмовий дозвіл входити в безпосередній зв'язок із комендантами окремих таборів у ГГ у справі акції допомоги полоненим українцям³². Під час підготовчих заходів з її реалізації Р. Данилевич наприкінці вересня розпочав поїздки таборами, які розташовувалися на терені ГГ. Це дало можливість УЦК краще орієнтуватися в умовах перебування військовополонених українців у таборах, яких, за підрахунками Р. Данилевича, на тоді перебувало близько 150 тис. осіб.

Дещо по-іншому організація допомоги військовополоненим спершу була налагоджена в Галичині, де українська громадськість у своїй харитативній діяльності відразу зробила акцент на її відповідному інституційному забезпеченні. Вже 9 липня 1941 р. у Львові за погодженням із німецькою владою постала управа громадської організації УЧХ, пріоритетними завданнями якої стали: організація допомоги пораненим і полоненим українцям; збір на це грошей,

³¹ Там само.

³² Там само.

харчів, одягу, взуття; проведення детального реєстру пропавших без вісти, а також заарештованих та примусово взятих до війська; організація по повітах і селах низових осередків УЧХ та обрання їхніх управ; залучення до УЧХ усіх місцевих українців, не залежно від того, чи були вони дотичні до медицини, чи ні; негайне перебрання представниками УЧХ усього майна радянського Червоного Хреста³³. Очолила організацію управа під керівництвом відомого лікаря Олександра Барвінського. Крім нього, до її правління увійшли лікарі Тома Воробець, Тарас Даниш, Роман Осінчук, Олена Врецьона, Михайло Григорчук³⁴. УЧХ, який діяв під патронатом митрополита Андрея Шептицького, перейняв передусім опіку над полоненими, натомість інша національна організація з подібними завданнями – УДА³⁵ (від початку вони співпрацювали і координували свої дії) – взяла на себе підтримку українським політ'язням, жертвам більшовицького терору та українцям зі східних областей України*. Наразі ще бракує інформації про діяльність УЧХ на початковому етапі існування. Щоправда, допис Т. Даниша на шпальтах україномовного щоденника для дистрикту «Галичина» «Львівські вісті» дає змогу скласти певне уявлення про перші заходи управи організації. Так, на початок осені 1941 р. її осередки вже створили в Золочеві, Тернополі, Самборі, Зборові, Тереховлі, Яворові, Перемишлянах, Бучачі, Станіславові, Мостиськах і Дрогобичі³⁶. Автор статті вказував, що в міру організаційної розбудови, завдяки клопотанням управи

³³ Завдання Українського Червоного Хреста. *Львівські вісті*. 1941. 30 серпня. С. 3.

³⁴ Даниш Т. Важна установа. *Львівські вісті*. 1941. 3 вересня. С. 3.

³⁵ 17 липня 1941 р., відповідно до постанови управи м. Львів, було прийнято рішення організувати в місті замість окремих українських харитативних установ єдину організацію під назвою «Українська допомогова акція» для допомоги українському населенню, яке потерпіло від війни. Її управу було затверджено у складі: голова – отець крилошанин Василь Лициняк, його заступник – Іван Рогач, члени управи: Онуфрій Максимів, Г. Могилиничка, Іван Ващишин, В. Оренчук. Цією ж постановою відділ соціального забезпечення управи м. Львів зобов'язали в подальшому проводити допомогові акції для мешканців у «дотеперішніх рамках» / Постанова Управи м. Львова з 17.VII.1941 р. *Українські щоденні вісті*. 1941. 20 липня. Про подальшу інституційну долю УДА див.: Паньківський К. Роки німецької окупації. 1941–1944. С. 36–37.

* На місцях створені осередки УДА серед першочергових завдань своєї діяльності залишили також опіку над полоненими.

³⁶ Даниш Т. Важна установа. *Львівські вісті*. 1941. 3 вересня. С. 3.

УЧХ до німецьких військових властей, в окремих таборах полонені українці вже отримали додатково деякі харчі й одяг, а священникам дозволили проводити там богослужіння. Одночасно повідомлялося про намагання організувати звільнення з таборів полонених українців і про перші скромні позитивні результати в цьому напрямі³⁷.

У жовтні–листопаді 1941 р. основна праця УЧХ з організації допомоги полоненим українцям ішла в напрямі сприяння тим із них, кого звільнили з таборів і дозволили повернутися до рідних осель. Неділю, 12 жовтня, у Львові проголосили Днем УЧХ і тоді в місті відбулася велика прилюдна збірка на УЧХ із метою збору коштів та речей для полонених. 26 жовтня 1941 р. президія УЧХ* оприлюднила заяву, у якій проінформувала українське населення про звільнення українських полонених із таборів** і закликала його представників, зокрема духовенство, лікарів, голів громад: «Облегчить поворот українським полоненим під свої рідні стріхи до своїх милих батьків і жінок»³⁸.

Допомога звільненим полоненим, які, отримавши відповідні перепустки, пересувалися колонами додому пішки під охороною кількох німецьких вартових (щоб вони передчасно не порозбігалися), аж до їхнього формального звільнення поблизу місця проживання³⁹,

³⁷ Там само. Треба зазначити, що, на жаль, верифікувати цю поодинокую інформацію на підставі документальних джерел поки що не вдалося.

* Від 21 листопада 1941 р. УЧХ, згідно з новими політичними обставинами, стала структурною одиницею УКК, змінивши згодом назву на Крайову комісію допомоги полоненим відділу суспільної опіки, перебравши всі справи, пов'язані з акцією допомоги на терені дистрикту. Її очолив Тома Воробець, заступником був призначений Семен Юськів. Вони намагалися на новій організаційній площині надати своїм заходам на терені дистрикту значення першорядної національної справи. Комісія, незважаючи на комунікаційні труднощі, налагодила контакт із відділом суспільної опіки УЦК із метою пошуків засобів порятунку полонених українців, організувала серед українства заплановані збірки харчів, одягу, взуття і коштів, закликаючи при цьому всі українські установи й організації на місцях максимально долучатися до цієї акції.

** За даними УЦК, унаслідок його дієвих заходів у відповідних німецьких органах вдалося звільнити близько 30 тис. полонених українців.

³⁸ Президія УЧХ. Допоможіть полоненим вернутися до рідних хат. Відозва Українського Червоного Хреста до Українського Громадянства. *Краківські вісті (щоденник)*. 1941. 26 жовтня. С. 3.

³⁹ Детальний опис транспортування полонених у публікації Петра Грицака (1923 р. н.), якого восени 1941 р. місцевий УДК у Ярославі залучив як перекладача і супровідника однієї з колон (1 000 осіб) звільнених з табору у

передбачала організацію їхнього транспортування з надання необхідного переліку засобів супроводу, наскільки дозволяли окупаційні обставини: засобів перевезення для тих, хто наскільки ослаб, що не міг іти далі (переважно підводи⁴⁰, в окремих випадках – вантажні машини), влаштування притулків для тимчасового розселення і перебування, забезпечення продуктами харчування, одягом, засобами особистої гігієни, місцем для миття. Вкрай важливо було вирішити одну з найскладніших проблем – забезпечити оперативний санітарно-гігієнічний і санітарно-протиепідемічний нагляд за поворотцями, що прибували, максимально залучивши до цього наявний місцевий санітарно-лікарський персонал. Завдання полягало в тому, щоб у міру потреби провести оперативний медичний огляд прибулих, виявити хворих або підозрілих на інфекційні захворювання і спрямувати їх до лікарні, щоб запобігти поширенню особливо небезпечних епідемій серед населення (вже в листопаді в таборах лютувала епідемія висипного тифу)⁴¹. Треба було негайно ізолювати хворих від інших полонених у відповідно визначеному місці (приміщені), забезпечити наявними препаратами, а також провести дезінфекцію зараженого брудного одягу. Зрозуміло, що сповна виконати завдання з опіки полонених, зокрема надати адекватну медичну допомогу, ні організаційні осередки УКК і УЦК, ні місцеві громади, що мали свої проблеми та потреби, не мали фізичної змоги.

Завдяки жертвності українського населення членам УЧХ (пізніше Комісії допомоги полоненим відділу суспільної опіки) вдалося організувати для полонених масштабний збір продуктів та одягу. Така діяльність, як і раніше, опиралася на власні сили, добровільні матеріальні пожертви різних груп населення. Чимало краян, хто скільки

Ярославі українців див.: Грицак П. Фантасмагоричний марш до волі полонених у 1941 р. *Грицак П. Спогади. Листування. Публіцистика*. Перемишль, 2006. С. 433–439.

⁴⁰ Відомо, що селяни Бібреччини надали для подальшого перевезення полонених 70 підвод. Бен. Краєва Комісія Допомоги Полоненим у Львові. *Краківські вісті. Щоденник*. 1942. 27 лютого. С. 3.

⁴¹ Петро Грицак відзначав: «З ретроспекту можна сказати тільки, що спосіб переведення такого маршу полонених був якимсь дивно невідповідальним. Полонені не були відшвилені, багато було заражено дизентерією та іншими хворобами. Навіть не було зорганізовано подачі води для пиття для виснажених під час цілоденного маршу в осінній теплий день. Мене спочатку брала розпука..., але треба було якось комбінувати». Грицак П. Мій життєопис. *Грицак П. Спогади. Листування. Публіцистика*. Перемишль: «Перемиська бібліотека» Перемиського відділу Об'єднання українців у Польщі, 2006. С. 36–37.

мав і міг, на заклики організаторів доставляв необхідні продукти та кошти, завдяки чому була надана матеріальна гуманітарна допомога потребуючим. Ініційовані збірки оголошували при різних нагодах: під час святкування храмових празників, після богослужінь, театральних вистав, концертів, родинних імпрез (весіль, хрестин) під час публічних відзначень у читальнях «Просвіти» (пізніше – Українських освітніх товариств), визначних подій української історії і духовності (день Листопадового чину, на честь 20-х роковин битви під Базаром, дня «Просвіти», Святого Миколая, Різдва Христового тощо).

Уже незабаром масове звільнення українців із таборів було зупинено. Коли виявилось, що понад 150 тис. полоненим українцям доведеться зимувати в таборах на території ГГ, УЦК добився від влади дозволу посилати для них харчові пакунки⁴². Відповідно до «Інструкції у справі організації і переведення допомогової акції українським полоненим», завіреної підписами Т. Воробця і К. Паньківського, актив громадян негайно приступив до збору продуктів у стандартних пакунках вагою 3 або 5 кг для пересилки в табори полонених українців. Його вміст, вигляд і спосіб пакування чітко визначала ця інструкція. Зокрема, у 3 кг пакунок було дозволено покласти 2 кг сухарів, 1 кг непсувального товщу (вуджена солонина, смалець або топлене масло) або пів кілограма цибулі чи часнику, сушених овочів, цукру і солі. У 5 кг пакунок: 3,5 кг сухарів та 1,5 кг таких продуктів, як товщі, сушені овочі, цибуля, часник і сіль «у кількості, на яку стати жертводавцю»⁴³. Окрім «сухих пачок», які мали граничні вагові норми та конкретний вміст, рекомендувалося проводити гуртові збірки таких продуктів: крупи, борошно, яйця, сир, товщі, квасоля, горох для потреб звільнених із полону, що перебували в лікарнях чи пунктах переходу і яких також треба було відживлювати⁴⁴.

Ідея гуманітарної акції поступово здобула підтримку серед українського загалу. Заклик про пожертвування полоненим українцям знайшов належне розуміння та підтримку в різних вікових, соціальних і фахових групах населення, серед свідомих своїх

⁴² Акція допомоги полоненим. *Краківські вісті. Щоденник*. 1942. 3 лютого. С. 3.

⁴³ Держархів Львівської обл. Ф. Р-35. Оп. 13. Спр. 213. Арк. 212.

⁴⁴ Там. само. Арк. 212–212 зв.

* Восени і взимку 1941 р. на шпальтах більшості легальних україномовних газет у ГГ у хроніці регулярно з'являлася в дозволеніх межах інформація про перебіг допомогової збірки для потребуючих.

громадянсько-суспільних обов'язків людей. Цьому сприяли відповідні інформаційно-пропагандивні відозви й директиви УЦК і УКК, які пояснювали конечну необхідність та організаційні форми допомоги. Засобами продуманої систематичної пропагандивної кампанії, до якої була активно залучена україномовна преса* ГГ, місцевим громадам вдалося мобілізувати до збірної акції тисячі жителів міст і сіл. Її вагомість та значення обумовлювалися критичним становищем полонених у таборах. Звіти відділу суспільної опіки УЦК інформували, що якщо у вересні на території ГГ налічувалося сім таборів військовополонених (у Ярославі, Замості, Холмі, Білій Підляській, Седльце, Острові Мазовецькому і Львові), то взимку їхня кількість зросла вчетверо⁴⁵. Становище полонених залишалося там нестерпним. Згідно з «Звідомленням відділу суспільної опіки УЦК» (датованим за його змістом початком листопада 1941 р.), був зафіксований «жахливий образ життя в поодиноких таборах. Найгірші обставини в таборах в Холмі (150.000 всіх полонених) і в Ярославі. Санітарні, харчеві та особисті відносини трагічні. Смертність застрахаюча (Холм – 500–600 осіб денно вмирає). Кожного дня випадки людоїдства»⁴⁶. Щоби зберегти здоров'я і життя бранців, треба було, зважаючи на власні сили, максимально змобілізувати весь український масив, залучаючи добровільні матеріальні пожертви різних груп населення. Зокрема, на Зборівщині в підсумку тримісячної діяльності повітової комісії допомоги полоненим під керівництвом Осипа Маланчука допомогова акція дійшла до кожного села. Для прикладу, за цей період жителі с. Поморяни зібрали для бранців 853 зл., 98 буханок хліба, 121 кг борошна, 43 кг різних круп, 35 кг цибулі, 25 кг квасолі, 4 кг товщу, а села Озірна, Осташівці, Данилівці передали 121 зл., 476 буханок хліба, 64 кг борошна, 53 кг круп, 19 кг цибулі, 99 кг квасолі, 27 кг жирів. Усього в повіті було зібрано 1 987 буханок хліба, 803 кг борошна, 742 кг круп, 200 кг цибулі, 48 кг товщу, 285 кг квасолі. 3

⁴⁵ До початку грудня 1941 р., окрім семи зазначених таборів військовополонених, на території ГГ додалися ще нові в таких місцевостях: Бліжин, Конське, Кельце, Святий Хрест, Ченстохова, Петриків (Пйотрків), Кобежин (поблизу Кракова), Островек Венгровський, Деблін, Понятово, Володава, Перекопана (два), Негрибка, Пікуличі, Романів, Рава Руська, Яворів, Золочів, Тернопіль. *Держархів Львівської обл.* Ф. Р-35. Оп. 13. Спр. 213. Арк. 107.

⁴⁶ *Держархів Львівської обл.* Ф. Р-35. Оп. 13. Спр. 257. Арк. 125.

того 666 кг борошна і 685 кг круп доставлено до Львова⁴⁷. У березні 1942 р. Комісія допомоги полоненим відділу суспільної опіки у Львові надала інформацію про зібрані харчові пачки від початку акції на допомогу українським полоненим у всіх округах Галичини: у Золочівській – 3 785, Тернопільській – 2 390, Бережанській – 5 569, Городенківській – 1 138, Чортківській – 10 439, Станіславівській – 3 452. Всього зібрано 38 120 пачок, із яких до товарних складів у Львові перевезли 14 181, а безпосередньо до таборів – 15 660. Ще 8 287 пачок залишилося для використання на місцевих складах⁴⁸.

У Львові надіслані харчові пакунки перебували в розпорядженні секретаріату Крайової комісії допомоги полоненим (керівник – Зенон Литвинко). Тут їх сортували, за потреби перепакували і спрямовували до таборів. Загалом, кожний відділ комісії виконував свої завдання в тісній взаємній співпраці. Велике значення для підтримки постійного зв'язку з низовими осередками при окружних і повітових комітетах мала праця організаційного референта – Василя Крохмалюка. Такі обов'язки вимагали його постійного перебування у службових відрядженнях для організації доставки продуктів та одягу до пунктів призначення. У його компетенції були також питання організації на місцях народних кухонь і приміщень для нічлігу⁴⁹. Завданнями господарського референта (Івана Ващишина) стали: організація транспорту і постачання харчів для львівських лікарень, де перебували полонені українці, та львівського табору військовополонених на цитаделі («Шталаг 328»)⁵⁰. Для зберігання харчових пакунків, різних продуктів, білизни, які надходили до Львова з усього краю, обладнали в місті окремих склад на вул. Клепарівській, 15. Там також організували т. зв. підручний склад, із якого щодня видавали продукти тим полоненим, які ще до кінця листопада етапами пробиралися до рідних місць⁵¹.

Загалом, у різних адміністративних утвореннях ГГ склалися неоднакові умови для реалізації задуманого. Більше давалася взнаки

⁴⁷ Праця Повітової комісії допомоги полоненим. *Зборівські вісті*. 1942. 15 лютого. С. 4.

⁴⁸ Допомога полоненим. *Дрогобицьке слово*. 1942. 27 березня. С. 3.

⁴⁹ Бен. Краєва комісія допомоги полоненим у Львові. *Краківські вісті*. 1941. 27 листопада. С. 3.

⁵⁰ Детально про табір див.: Забілий Р. Нацистський табір у Львові. Кілька епізодів з історії «Шталагу-328». URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2017/01/13/149434/>

⁵¹ Бен. Краєва комісія допомоги полоненим у Львові. С. 3.

розбіжність у діях керівників німецької влади, які спочатку погодились на організацію збірної акції, а потім не виконували своїх обіцянок, вважаючи їх недоцільними. Вже 23 вересня 1941 р. голова УДК у Холмі – відомий український військовий і громадський діяч Святослав Шрамченко – скаржився Володимирові Кубійовичу на те, що місцева німецька влада за погодженням із крайсгауптманом Люблінського дистрикту категорично заборонила будь-які збірки для полонених українців. Він просив очільника УЦК таки виклопотати обіцяний дозвіл, аргументуючи це тим, що місцевому повітовому осередку польського комітету опіки вдалося отримати від влади офіційний дозвіл на допомогу полякам, які потрапили до табору як солдати радянського війська⁵². Як згадував один із організаторів української збірної акції у Холмі та навколишніх українських сел: «Підїхали ми з возами під табір [“Шталаг 319” у Холмі – О. Л.], але німці нас відігнали прикладами і не допустили до жодної допомоги для наших жертв. Пізніше полонені почали вмирати. Поширилася дизентерія, вони не мали жодної лікарської допомоги та вмирили як мухи. Ми нічого не могли зробити»⁵³. В окремих випадках чиновники зі складу повітових клітин УЦК дистанціювалися від проблем тих, хто потребував допомоги, а подекуди навіть привласнювали матеріальну допомогу, виділену на харитативну діяльність.

Ставлення українського населення до цієї гуманітарної акції теж виявилось амбівалентним: якщо більшість українців сприймала її як крайню необхідність, намагалася підтримувати і допомагати полоненим чим могла, то підходом інших (меншості) до пекучої проблеми було гасло: «Нас це мало обходить». Безперечно, на ефективності заходів зі збору харчових продуктів, одягу, грошей позначався загальний невідрадний матеріальний стан пересічного галичанина. Український селянин, що брав принаймні мінімальну участь у національному русі, був обтяжений непосильними контингентами, а більшість української інтелігенції, отримуючи невисокі зарплати, ледве зводила кінці з кінцями в повсякденному приватному житті.

Освідомний відділ УЦК 10 грудня 1941 р. звернувся до своїх низових структур з інструкцією, в якій вказував: «Акція допомоги увійшла в нову стадію. Полонених розташовано по зимових

⁵² Держархів Львівської обл. Ф. Р-35. Оп. 13. Спр. 213. Арк. 109.

⁵³ Цит. за: Парнікоза І. Шталаг 319. Життя в'язнів і місяця останнього спочинку. URL: <https://expedicia.org/11103-2/>

таборах меншими групами. При кожному таборі є назначений Муж Довір'я, висунений УДКомітетом ... Йдуть заходи дістати для полонених ріжні полегші. В першу чергу висилку харчових пачок для кожного полоненого та листування картками-шаблонами»⁵⁴. Однак при цьому визнавав, що хоча формально німецька влада прихильно поставилася до акції УЦК, вона «не має великих осягів, напр[иклад], досі не дали дозволу на збірку грошей, харчів та одягу»⁵⁵. При цьому УЦК вважав за необхідне звернути увагу української громадськості на те, що, якщо комусь допомогова акція видається малоефективною, то радив їм взяти до уваги обставини, у яких вона відбувається. Йшлося про воєнний час, коли стосунки полонених із цивільним населенням дуже ускладнені, коли кожний окремий дозвіл на це мусив бути затверджений німецькими урядовими чинниками⁵⁶. Комітет закликав не зневірюватися в акції, а навпаки напружити всі сили, щоб хоча б частині полонених допомогти. «Слід пам'ятати, – наголошувалося в інформаційному звіті освідомного відділу, – що акція допомоги мусить бути постійна і жертвенна. ... Іде про порятунок цілого покоління, що з нами одної крові і кости. Воно мусить відчути нашу поміч і опіку»⁵⁷. І хоча невідрадний матеріальний стан пересічного галицького українця безперечно впливав на ефективність таких збірних акцій, але багато мешканців краю, хто скільки мав і міг, на заклики організаторів доставляв необхідні продукти й речі для потребуючих.

Проте їхні зусилля не завжди приносили очікувані результати. Поетапне переміщення військовополонених із таборів, розміщених у ГГ, на територію Райху, починаючи від 1942 р., об'єктивно звужувало організаційні спроможності УЦК надати їм регулярну допомогу⁵⁸. Її налагодження за межами ГГ ставало справою неральною через максимально ускладнений доступ до військовополонених. Відтак змінювалися і цільові орієнтири допомогових акцій УЦК. Показово, що у відозві відділу суспільної опіки УЦК

⁵⁴ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України). Ф. 3959. Оп. 2. Спр. 50. Арк. 7.

⁵⁵ Там само.

⁵⁶ Там само.

⁵⁷ Там само.

⁵⁸ За даними УЦК, на початок 1943 р. у таборах для військовополонених у ГГ, де раніше перебувало 200 тис. українців, у них залишилося лише 10 тис. 150 тис. перевезли до Німеччини, решту – на інші окуповані території. ЦДАВО України. Ф. 3951. Оп. 3. Спр. 39. Арк. 23 зв.

«Допомогова акція. Головні завдання сьогodнішньої хвилини», розміщеній у додатку до Вісника УЦК (ч. 3/40 від 5 лютого 1943 р.), анонімний автор зазначив: «... перша і найобильніша допомога усій українській дiтворі і шкільній молоді»⁵⁹. Другою категорією потребуючих названо міську та сільську інтелігенцію, міське робітництво, молоді подружжя, багатодітні родини. Натомість допомога полоненим і в'язням зайняла лише третє місце в цьому рейтингу цільових пріоритетів під назвою «Кому допомагати». Вже на тоді, як вважав відділ, «їх годі обняти систематичною допомогою»⁶⁰. Тим самим засвідчено неспроможність УЦК забезпечити акцію допомоги українським військовополоненим як тривалий організаційний проект через наявність непереборних визначальних супутніх чинників. Адже того року формального дозволу на проведення збірки для полонених окупаційна влада не надала⁶¹. Проте і за таких обставин відділ суспільної опіки розраховував у близькій перспективі продовжувати збирати добровільні пожертвування на полонених у вигляді готівки, одягу, продуктів, книжок⁶². Українська громадськість ГГ завжди добре усвідомлювала її пекучу потребу.

Загалом, допомогоюва акція 1941–1942 рр. на підтримку українських військовополонених у ГГ була хвилеподібною. Влітку і на початку осені 1941 р. вона переважно обмежувалася поодинокими й недостатньо скоординованими заходами УЦК та УКК, спрямованими на інституційне забезпечення і вироблення механізмів її проведення, зокрема через пошук контактів із відповідними німецькими урядовими чинниками для її легалізації. Щойноотриманий дозвіл на опіку від німецької влади, узгодження кандидатур «мужів довір'я» з комендантами окремих концтаборів, їхня одержана інформація про реальне становище полонених дали змогу вже в жовтні–грудні 1941 р. розпочати масштабну різнопланову допомогу бранцям. У цей період вона за багатьма показниками досягла апогею. Голод на Прикарпатті, який став очевидним уже на початку 1942 р., епідемія висипного тифу, що лютувала в таборах узимку 1941–1942 рр., накладені обмеження на контакти полонених із цивільними, численні людські втрати через важке інфекційне захворювання поміж організаторів і керівників допомогоювої акції, зазвичай ініціативних

⁵⁹ ЦДАВО України. Ф. 3951. Оп. 3. Спр. 39. Арк. 23 зв.

⁶⁰ Там само. Арк. 19 зв.

⁶¹ Там само. Арк. 23 зв.

⁶² ЦДАВО України. Ф. 3951. Оп. 3. Спр. 39. Арк. 23 зв.

Стаття про допомогу полоненим у щоденнику «Краківські вісті».

3 лютого 1942 р.

та повних самопосвяти людей, які заплатили життям через ближчі контакти з хворими, – все це неабияк ускладнило спроможність утримувати акцію на досягнутому рівні. У цей період найважливішим стало завдання врятувати від голоду сотні тисяч людей, передовсім дітей, у постраждалих від катастрофічної за наслідками для населення вересневої повені 1941 р.

Тоді, на початку вересня 1941 р., після кількадецих безперервних інтенсивних дощів на Бойківщині, Гуцульщині та Лемківщині з берегів вийшли ріки Дністер, Прут, Черемош, Бистриця, Лімниця, Стрий, Сян. Повінь одразу охопила великі території й набула руйнівного масштабу. У зоні лиха опинилися сотні тисяч людей. Вода залила тисячі гектарів полів, городи, пасовища, зруйнувала будинки, дороги, мости, спричинила масову загибель худоби та домашньої птиці. Були жертви і серед людей⁶³. У газеті «Самбірські вісті» від 11 вересня 1941 р. очевидець так писав про повінь на Бойківщині:

⁶³ Держархів Львівської обл. Ф. Р-35. Оп. 2. Спр. 170. Арк. 1.

«Дня 30.VIII.1941 р., пізнім вечором страшні хмари почали надтягати з заходу. Вночі почав падати легенький дощ, який падав цілу неділю й понеділок з малими перервами. Вода в Дністрі і Стривігору почала чимраз більше прибувати, а у вівторок, о годині 8-й зрання, почала з великою силою виступати з берегів ... Села Бабіне, Береги і Кружики залляла вода протягом одної години цілком ... Жаль серце стискав, сльози самі тиснулися до очей, коли з підвищеного місця хтось дивився на безкрає море води, в якому стирчали лишень телеграфічні стовпи, дерева і верхи хат. Збіжжя, яке було вижате чи в копах, а також конюшина в копицях скорим темпом сплили, неначе б, перті водою, тікали від своїх властителів. Вся ярина, бульба, отава знищені дотла»⁶⁴.

Аналогічна ситуація склалася на Гуцульщині й Покутті, де, за багатолітніми спостереженнями, подібна повінь була ще 1886 р. Рівень води р. Дністер на ділянці Галич–Заліщики піднімався на 8–10 м⁶⁵. У Станиславові під водою опинилися передмістя (Бельведер, Княгинин, Рінь, Майзлі), припинила роботу електростанція, перервався залізничний зв'язок з околицями. Півтораметровий шар води значної площі залив Надвірну⁶⁶. Ще більша шкода була зафіксована в селах Прикарпаття. «Львівські вісті» інформували: «Болшівці представляють собою суцільне море води. Те саме в селах Дубівці, Козина, Залуква, Богодники. Люди вийшли з хат і тікають на підвищені місця в селі. Багато людей на дахах домів. В очі заглядає голод. Великі шкоди нанесли ріки Лімниця й Луква, притоки Дністра. Води забрали з собою збір сіна, понищили і замулили управні поля, городи, понищили нижчеположені сади»⁶⁷. На 10 м понад свій нормальний стан піднеслася розбурхана вода у р. Сян. У зоні затоплення опинився Перемишль і навколишні села: Острів, Бутковичі, Пралківці, Вовче, Перекопане та ін.⁶⁸.

Тисячі людей, втративши все своє майно, залишилися без даху над головою і без засобів до існування. З огляду на те, що більшість

⁶⁴ Самбірські вісті. 1941. 11 вересня.

⁶⁵ Сусідко М. М., Лук'янець О. І. Районування територій України за ступенем гідрологічної небезпеки. URL: https://uhmi.org.ua/pub/np/253/18_Sosedko+Luk.pdf

⁶⁶ Повінь на Прикарпатті. *Воля Покуття*. 1941. 28 вересня.

⁶⁷ Катастрофальна повінь на Підкарпатті. Для населення організується допомога. *Львівські вісті*. 1941. 16 вересня. С. 3.

⁶⁸ З українського життя. Перемищина. *Краківські вісті: щоденник*. 1941. 7 вересня.

селянських господарств у гірських районах краю, як за польського панування, так і за час майже дворічного перебування під радянською владою з великими труднощами зводили кінці з кінцями⁶⁹, вереснева повінь прирєкла горян на неймовірні страждання й бідування. Найважче було селянам із колишньої прикордонної смуги, звідки їх виселила радянська влада, які з початком радянсько-німецької війни повернулися до своїх спустошених господарств і напівзруйнованих будинків. Повінь остаточно розвіяла сподівання селян на краще майбутнє, завівши їх у безвихідь.

Для порятунку потерпілих від повені українська інтелігенція ініціювала створення в містах і селах Галичини громадські комітети допомоги. 6 вересня 1941 р. Коломийський окружний комітет допомоги жертвам повені на чолі з отцем-прєлатом Олександром Русиним звернувся до населення округи із закликом організувати подібні комітети на місцях і розпочати збір продуктів, одягу, будівельних матеріалів тощо⁷⁰. Оперативно було розроблено й оприлюднено інструкцію для комітетів, яка утверджувала засади самоорганізації та самопомоги. Ініціативу підтримала громадськість Галичини, і вже у вересні–жовтні найбільш потерпілі села одержали першу допомогу. Для створення фонду допомоги на Бойківщині службовці й робітники-українці сплачували 1–2 % зарплати. У Дрогобицькій окрузі почалася збірна акція під гаслом «Допоможім собі самі», основною ідеєю якої було самообмеження. 5 грудня 1941 р. місцевий український окружний комітет звернувся до громадськості з настановою не їсти сніданку в неділю, а заощаджені продукти передавати потребуючим. На заклик першими зголосилися громади сіл Болєхівці, Уличне, Снятинка, Воля Якубова, Почаєвичі, Летня. За кілька днів їхні представники, незважаючи на власну неможливість і розуміючи важливість допомогової акції, почали звозити до комітету перші сотні кілограмів збіжжя, картоплю, яйця, овочі⁷¹.

⁶⁹ Не випадково Коломийська окружна управа, контрольована ОУН, ще в липні 1941 р. звернулася до селян Коломийського, Снятинського, Городенківського повітів із закликом, щоб під час жнив і загалом польових робіт приймали на роботу верховинців і в такий спосіб дали горянам матеріальну допомогу й «відвернули від них марєво голоду, що рік-річно відвідує нашу Гуцульщину». *Воля Покуття*. 1941. 27 липня.

⁷⁰ Відозва Окружного Комітету помочі жертвам повені. *Воля Покуття*. 1941. 14 вересня.

⁷¹ «Поможім самі собі». Робота Українського окружного комітету Дрогобищини. *Вільне слово*. 1942. 24 січня.

У містах до збору коштів на допомогу потерпілим приєдналася і творча інтелігенція. 4 жовтня у Станиславові з ініціативи місцевих мистецьких кіл у переповненому залі відбувся добродійний концерт на підтримку жертв повені⁷². У ньому взяли участь провідні мистці міста: піаніст Т. Левицький, скрипачка О. Сімович, віолончеліст І. Вольфсталь, хор «Думка», оркестр театру ім. І. Франка під керівництвом І. Недільського⁷³.

Увагу справі допомоги потерпілим приділив також провід ОУН СД. Як свідчив Микола Лебедь, тогочасний урядуючий провідник ОУН СД, на першій Конференції ОУН, яка відбулася наприкінці вересня – на початку жовтня 1941 р., окремо розглядалося питання боротьби з голодом у підгірських районах Галичини⁷⁴. Членом ОУН було доручено організувати допомогу для голодуючих по селах і пильнувати, щоб ніхто з українського населення такої допомоги не цурався⁷⁵.

Складне матеріальне становище більшості українців значно обмежило можливості широкого розгортання збору коштів і продуктів для потерпілих від повені. Тим більше, що негайної суспільної опіки громадських чинників гостро потребували також військово-полонені українці бійці ЧА, радянські громадяни – переселенці зі Східної України, які після початку радянсько-німецької війни змушені були залишитися в Галичині разом із дітьми без засобів до існування, а також удови, сироти, інваліди.

Восени 1941 р. через обмежену доставку харчів і мізерні норми продовольчих пайків, які не забезпечували мінімальних фізіологічних потреб, населення міст краю почало голодувати. У пошуках їжі городяни намагалися у приміських селах обміняти промислові товари й одяг на продукти. За таких обставин не всі мешканці Галичини з належним розумінням поставилися до громадських допомогових акцій. «От такий собі газда на 15–20 моргів, – констатувала повітова газета “Зборівські Вісті”, – котрий по більшовицьким

⁷² З життя у Львові й у Галичині. *Краківські вісті: щоденник*. 1941. 17 жовтня.

⁷³ Концерт на допомогу жертвам повені. *Вільне слово*. 1941. 19 жовтня.

⁷⁴ Лебедь М. Українська Повстанська Армія. Її генеза, ріст і дії у визвольній боротьбі українського народу за Українську Самостійну Соборну Державу. Репринтне вид. Дрогобич, 1993. Ч. 1: Німецька окупація України. С. 30.

⁷⁵ Дяків В. Мої спогади про Осипа Горнового. (У записі Л. Шанковського). *Дяків-Горновий О. Ідея і чин. Повна збірка творів*. Нью-Йорк; Торонто; Мюнхен, 1968. С. 51.

розкуркуленню з погрозами відвоював коня, корову і ще дещо, тепер розгосподарився за своїми воротами і – “Що я маю комусь помагати, мені ніхто не помагав і я нікому не буду”. На жаль, про таких темних “куркулів” доходять відомості з повіту. ... Таких, правда, не багато стрінемо, одиниці, але коли заповіджена на три тижні наперед збірка УДА дала дотепер маленькі висліди, то це треба взяти в вину недбайливості й браку належного зрозуміння потреби Духовенства (на котрих головно опертося на збірці) і сільського проводу. Бо в тих селах, де люди поважно й ділово взялися до справи, збірка дала гарні висліди»⁷⁶.

Німецька окупаційна адміністрація, яка передовсім керувалася прагненням максимально використати природні й людські ресурси краю в інтересах Райху, мало переймалася турботами та проблемами позбавленого основних громадянських прав і свобод поневоленого населення, хоча і її представники висловлювали занепокоєння розмірами спустошень, заподіяних стихією, та виділили невеликі кошти і продукти для окремих потерпілих місцевостей. Вони при цьому передусім керувалися не гуманністю, а усвідомленням небезпеки масштабів руйнувань і загрози від традиційних супутників природних катаклізмів – інфекційних епідемій, що могли зачепити і військових та цивільних німців, які опинилися на цих теренах. Траплялося, що окремі німецькі урядовці, тверезо оцінюючи масштаби й наслідки стихійного лиха, співчутливо ставилися до потерпілих і в міру сил та бажання намагалися сприяти українським і польським громадським чинникам в організації допомогової акції, як, до прикладу, це робив станиславський окружний староста д-р Альбрехт, який час до часу демонстрував показову доляльність до українців. Водночас окупаційна адміністрація постійно наголошувала, що за будь-яких обставин усі без винятку округи ГГ, зокрема й найбільш постраждалого від стихійного лиха Галицького дистрикту, мусять повністю здати до кінця 1941 р. сільськогосподарський натуральний податок (т. зв. контингент), накладений на селян ще в серпні. Окупанти не хотіли враховувати скрутне становище селян, у якому ті опинилися після повені. 4 жовтня 1941 р., тобто на початку заготівельної кампанії, губернатор Галицького дистрикту К. Ляш у виступі перед представниками німецької адміністрації краю наголосив: «Головним

⁷⁶ (-й). Поможім потребуєчим. *Зборівські вісті*. 1941. 16 листопада.

завданням в дистрикті Галичина є збір та вивезення врожаю. Дистрикт є областю з надлишком зерна»⁷⁷.

Проте для більшості індивідуальних господарств, які опинилися в зоні повені, встановлені норми здачі аграрної продукції виявилися нереальними. І хоча окупаційна адміністрація намагалася стимулювати здачу селянами контингентів встановленням державної ціни за передану сільгосппродукцію, її розміри виявилися настільки мізерними, що селяни за отримані кошти не могли майже нічого придбати. За таких обставин УЦК звернувся до головного відділу прохарчування і сільського господарства в уряді генерального губернатора із клопотанням про зниження розмірів контингентів у зоні стихійного лиха та продовження термінів їх здачі. За даними Мирослава Сича, внаслідок зусиль УЦК керівник згаданого відділу окупаційної адміністрації визнав за можливе зменшити контингент відповідно до стану врожаю в окремих громадах і продовжити термін його здачі. Умовою застосування знижок стала вимога здачі продуцентами 60 % накладених контингентів⁷⁸. Самбірський повіт, зокрема, повинен був здати в 1941 р. контингент жита в розмірі 23,3 тис. ц, пшениці – 10,6 тис., ячменю – 8,1 тис., вівса – 16 тис., картоплі – 73,7 тис. Коли окупанти виявили, що їхнє розпорядження належно не виконується, Самбірське староство оголосило крайній термін здачі контингенту. Того ж дня 10 селянських родин, яким інкримінували «злобне затаєння продуктів», було вислано до таборів примусової праці, а їхнє майно і господарство конфіскували⁷⁹. За невиконання податкових приписів передбачалися надзвичайно суворі санкції через застосування штрафів, тілесних покарань, конфіскації майна, фізичного знищення⁸⁰. Згідно з розпорядженням німецької влади, власник господарства за невиконання норм поставок сільгосппродукції або несвоєчасну сплату податку підлягав: 1. Високим грошовим штрафам. 2. Конфіскації всього

⁷⁷ Держархів Львівської обл. Ф. Р-35. Оп. 6. Спр. 34. Арк. 4. Цит. за: Боляновський А. Німецька окупаційна політика в Галичині у контексті гітлерівського «нового порядку» в Європі у 1941–1944 рр.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 / Львівський національний університет ім. Івана Франка. Львів, 1999. С. 146.

⁷⁸ Сич М. Українська кооперація в Галичині під час II світової війни. Львів: Видавничий центр Наукового товариства ім. Шевченка у Львові, 2000. С. 242.

⁷⁹ Наша хроніка. Селяни Самбірського повіту мусять негайно здати контингент. *Вільне слово*. 1942. 9 березня. С. 3.

⁸⁰ Łuczak Cz. Polska i Polacy w Drugiej wojnie światowej. Poznań: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza. 1993. S. 222.

живого інвентарю. 3. Конфіскації збіжжя і всього майна та відправці на виконання важких примусових робіт у таборах. 4. Карі смерті⁸¹. Щоб уникнути каральних заходів, селяни змушені були віддавати найнеобхідніше.

Щоби примусити населення якомога швидше розрахуватися з владою, окупанти заборонили вільний продаж сільгосппродукції, а на Бойківщині, Гуцульщині та Лемківщині до закінчення здачі контингенту зупинили роботу млинів, насильно вилучаючи в жителів жорна й ручні млинки. Запроваджено карткову систему розподілу продуктів, мізерна відпускна норма яких для ненімецького населення не забезпечувала мінімальних фізіологічних потреб. При цьому для селян видача продовольчих пайків взагалі не передбачалася, оскільки вважалося, що вони здатні себе прогодувати.

За таких обставин наприкінці 1941 р. і особливо на початку 1942 р., в умовах незвично холодної та довгої зими, більшість південних районів Галичини охопив масовий голод. Із початку 1942 р. почали надходити повідомлення про зростання випадків голодної смерті. На Бойківщині й Гуцульщині така загроза постала для 250 тис. осіб. За даними УЦК, на початок травня на Стрийщині голодувало 69 000 осіб, Коломийщині – 41 138, Самбірщині – 39 000, Дрогобиччині – 30 000, Калушині – 35 000, Станиславівщині – 17 412⁸². Люди пухли від голоду, хворіли й помирали. За матеріалами ОУН, лише у Станиславівському повіті за першу половину 1942 р. від голодного виснаження померло 6 000 осіб. Особливо сильний голод поширився в гірських місцевостях, де в селах через ослабленість від хронічного недоїдання щоденно помирало 12–14 осіб⁸³. 11 лютого 1942 р. на засіданні виділу (управи) УНРади адвокат В. Лисий стверджував: «Економічна руїна загалу доведена до краю. Найгірше в горах, бо бойки і гуцули нічого не дістають, а владі це байдуже. З Поділля довозити хліб не можна, хоч є дозволи крайсаутманів, бо відбирають, ще й б'ють. Голод зростає. До того особиста свобода більше обмежена, як за большевиків. Стягання

⁸¹ Боротьба трудящих Львівщини проти німецько-фашистських загарбників (1941–1944). Збірник документів і матеріалів / упоряд.: Ш. Столяр, А. Ярошенко. Львів: Вільна Україна, 1949. С. 90.

⁸² ЦДАВО України. Ф. 3959. Оп. 2. Спр. 59а. Арк. 10.

⁸³ Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України). Ф. 62. Оп. 1. Спр. 1622. Арк. 5; Лебедь М. Українська Повстанська Армія... С. 30.

контингентів проводиться у безмилосердний, просто жорстокий спосіб. Розбивають скрині, забирають усе, б'ють, при чому село нічого дістати не може. А контингенти рішуче зависокі. Багато людей арештують невинно»⁸⁴. 15 травня 1942 р. о. Євген Левицький, парох с. Баличі Підгірні, у листі до митрополита Шептицького зазначав: «... тим часом в Баличах страшний голод. Кількоро старших парохіян померло дослівно з голоду. В такому селі, де все, що мало будь-яку відживну вартість, з'їдено, дуже маленько посаджено чи посіяно. Вправді влади призначили деяку скількість бульби та зерна на засів, одначе люди, які місяцями примирають з голоду, все насіння мимо строгости наказу поз'їдали. З голоду їдять люди падлину, множаться рабункові напади, виводять худобу зі стаєн і вбивають в корчах задля м'яса»⁸⁵.

Голод в українських селах Прикарпаття шаленів аж до середини липня 1942 р., щоденно забираючи нові жертви. Стягнення контингентів продовжувалося з попередньою беззастережністю. У деяких місцевостях німецькі карні експедиції, крім усіх запасів харчів, реквізували все, що мало якусь матеріальну вартість: чоботи, мило, годинники тощо⁸⁶. До участі у зборі контингентів нацистська адміністрація залучала й українську поліцію, яка теж застосовувала насильство і примус. Певне уявлення про це дає витяг зі звіту керівника Станиславівського проводу ОУН СД «Богданка»: «В Рогатинщині до збірки контингенту німці організують теж українську поліцію, яка свої обов'язки виконує аж надто "солідно" (побої, здирства). Роблять це головно нейтральні підлі типи і барановщички*, які за це дістають премії (горілка, папіроси і т. д.)»⁸⁷. У серпні 1942 р. митрополит Андрей Шептицький в листі до папи

⁸⁴ Протоколи нарад Ради сеньйорів і Української Національної Ради. Від липня 1941 до лютого 1942. (Машинописна копія). Арк. 131. *Архів автора*.

⁸⁵ Центральний державний історичний архів України, м. Львів (ЦДАЛ України). Ф. 201. Оп. 1. Спр. 109. Арк. 168.

⁸⁶ Галузевий державний архів Служби безпеки України (ГДА СБУ). Ф. 13. Спр. 376. Т. 21. Арк. 85 зв.

* Ймовірно, від прізвища Ярослава Барановського – секретаря (з 1933 р.) Проводу ОУН, якого в організації підозрювали у співпраці з польською поліцією. Після розколу ОУН працював в ОУН(м). 11 травня 1943 р. вбитий у Львові за нез'ясованих обставин.

⁸⁷ Український національно-визвольний рух на Прикарпатті в ХХ столітті. Документи і матеріали / відп. ред. М. Кутуляк. Івано-Франківськ, 2009. Т. 2. Кн. 1: (1939–1945). С. 216.

Пія XII зазначав: «... сільському населенню нав'язаний режим рабства; практично всіх молодих людей насильно вивозять до Німеччини працювати на фабриках та фермах. У селян відбирають все, що вони вирощують, і від них вимагають подвоїти продукцію. Покарання за купівлю чи продаж через виробника – смерть»⁸⁸. Навіть ті, хто досі був досить заможним, констатував митрополит, зазнають зубожіння і потерпають від голоду⁸⁹. Лише наприкінці липня 1942 р., як інформував оунівський «Вісник української інформаційної служби», у Галичині було зафіксовано деяке зменшення випадків голодної смерті, коли «зав'язалась бараболя, напучнявіли колоски зерна і люди замість травою і хабаззям стали житись недоспілою бараболею і таким же зерном»⁹⁰.

Селяни рятувалися як могли. За свідченнями Григорія Дем'яна (1929 р. н.), навесні того страшного 1942 р. у його рідному селі Грабовець, розташованому в Сколівських Besкидах, «недоїдало все населення, навіть заможніші родини ..., ... люди варили різні трави. Лобода і заяча капуста вважалися ще лакоминкою. Із смереки зривали молоді пагінці, очищали їх і готували з того страву, а то й цілком сирими їли. На болотистих місцях виривали так звані нюнюки. Очищали їх низ від болота та позеленілих листків і з'їдали. Таким способом найбільше тамувала голод дівтора, яка доглядала худобу на пасовищах. Рятувало ще трохи те, що була якась худобина. Але ж молока більшу частину забирали окупанти. Зарізати теля чи свинку було суворо заборонено»⁹¹. Багато з горян, щоб урятуватися, вирушали в пошуках хліба до інших, переважно східних і північних, округ Галицького дистрикту, де селяни зібрали непоганий урожай. Там прибулі наймалися на роботу за харчі чи обмінювали на них свої речі. Проте німецькі порядки не дозволяли вільно перевозити продукти з однієї округи до іншої⁹². Поліція й

⁸⁸ Кравчук А. Християнська соціальна етика під час німецької окупації, 1941–1944: Митрополит Андрей (Шептицький) про солідарність, опір владі та захист святості життя. *Ковчег. Науковий збірник із церковної історії* / за ред. Б. Гудзяка, І. Сковчилися та О. Турія. Львів, 2000. Ч. 2. С. 229.

⁸⁹ Там само.

⁹⁰ ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 376. Т. 21. Арк. 85 зв.

⁹¹ Дем'ян Г. Грабовець (Історико-народознавче дослідження). Львів, 2007. С. 227.

⁹² З 1 вересня 1941 р. у Галичині був введений суворий контроль за перевезенням харчових продуктів, який стосувався збіжжя, борошна, квасолі та інших бобових, м'яса і м'ясних виробів, масла та інших жирів, свиней, овець

жандармерія затримувала верховинців на залізничних станціях, польових дорогах та стежках і конфіскувала виміняні чи придбані продукти. Ці акції супроводжувалися знущанням та побиттям. Добратися додому без втрат вдалося небагатьом⁹³. Орест Кузьма (1928 р. н.), колишній мешканець с. Хватова (тепер – Золочівського р-ну Львівської обл.) згадує випадок, коли жінка, у якої відібрали збіжжя, з розпуки кинулася під поїзд⁹⁴.

Надзвичайна ситуація в гірських районах згуртувала українську громадськість. УЦК розпочав масову акцію допомоги голодуючим, яка поряд із гострою проблемою порятунку інтернованих у нацистських таборах військовополонених українців бійців ЧА стала для комітету першочерговою і невідкладною. Так, 4 березня 1942 р. у Львові було скликано конференцію делегатів із потерпілих теренів, де створили окрему Комісію для організації негайної допомоги голодуючим із засягом діяльності на всю ГГ і призначили в цій справі спеціального уповноваженого УЦК⁹⁵. Ним став Дмитро Паліїв, що від 1939 р. жив у Криниці (Лемківщина, тогочасна територія Краківського дистрикту). Після того, як німецька влада заборонила Дмитрові Палієву перебувати в Галичині, його на цій посаді замінив лікар Іван Черкавський⁹⁶. Осідком комісії став Львів (вул. Личаківська, 37а).

Митрополит Андрей Шептицький, єпископи Станиславівський Григорій Хомишин і Перемишльський Йосафат Коциловський

тощо. Для приватного забезпечення дозволялося перевезення залізницею або підводами вантаж до 3 кг, у якому на масло могло припадати 0,5 кг, а на м'ясо або м'ясні вироби – 1 кг. Див.: Що приносить день... *Львівські вісті*. 1941. 11 вересня. С. 3.

⁹³ 25 лютого 1942 р. у щоденнику поета Мирослав Кушнір, який проживав тоді в Бережанах, написав: «Незчисленними підводами, зі санчатами, а то й пішки з торбою на плечах мандрують наші підгір'яни від села до села за прошеним і мінаним хлібом. А тут саме слідує найтрагічніше. Це все, що вони наміняли чи просто випросили у людей, їм забирають. Поліція все конфіскує. А потім вертає бойко без скравка [окрайця – О. Л.] хліба назад у свої гори і гине з голоду». (Див.: Кушнір М. Невкоєне серце. Поезії, проза, матеріали до життєпису / передм. М. Дубаса. Львів, 2005. С. 335–336).

⁹⁴ Кузьма О. Дорогою мого життя. Спомин. (Машинописна копія). С. 15. *Архів Михайла Романюка*.

⁹⁵ За координацію і розбудову українського зоорганізованого життя. *Наші дні*. 1942. № 4. С. 3.

⁹⁶ Паньківський К. Роки німецької окупації. 1941–1944. С. 104; Кубійович В. Мені 70. Мюнхен; Париж, 1970. С. 49.

25 березня 1942 р. підписали спільне послання духовенства всіх греко-католицьких єпархій ГГ, у якому закликали до активної допомоги голодуючим та координування своєї праці з відповідними заходами УЦК. Священників зобов'язували всіляко стимулювати вірних до складання пожертв на потреби голодуючих у неділі та свята і пересилати матеріальну допомогу до УЦК та його місцевих комітетів. Крім того, духовенству було доручено спільно з УЦК організувати в потерпілих місцевостях народні кухні, де голодуючі могли б отримувати мінімальне харчування⁹⁷. У Новосандецькій окрузі (Західна Лемківщина) актив місцевого УЦК уже в лютому 1942 р. організував 10 громадських кухонь, де харчувалося близько 3 000 осіб⁹⁸.

Найбільшого розмаху допомогова акція досягла у травні–червні. У березні 1942 р. УЦК вдалося вибити від влади харчові приділи для голодуючих і передати їх на Підгір'я. Загальний обсяг виданих харчів становив 437,5 т. Цих продуктів виявилось замало, щоб забезпечити потребує населення навіть у Галичині. Тому для найбільш постраждалих місцевостей, як-от Турка, Сколе, Долина, Делятин, УЦК виділив із власних запасів 241,3 т продовольства⁹⁹. До початку червня 1942 р. у 9 галицьких округах, що найбільше постраждали від голоду, УЦК організував 486 народних кухонь, послугами яких користувалося 96,7 тис. осіб, із них 80 % – діти, решта – особи старшого віку і непрацездатні. Всі вони одержували щоденне одноразове харчування. В окремих селах, де, з огляду на високігір'я і дисперсне розселення мешканців, не було змоги організувати народні кухні, представники УЦК роздавали індивідуальну харчову допомогу¹⁰⁰. Левову частину цієї роботи виконували жінки.

Однак для повсюдного відкриття народних кухонь і надання допомоги всім потребуєчим УЦК не мав ані коштів, ані продуктів, ані організаційних можливостей. За таких обставин було вирішено терміново вивезти з голодуючих районів хоча б частину дітей

⁹⁷ Послання до духовенства всіх греко-католицьких єпархій Генеральної Губернії. *Місіонар. Релігійний місячник*. 1942. Ч. 5. С. 54.

⁹⁸ Ценко М. Допомога потребуєчим – гідна наслідування. Допомогові кухні на Лемківщині – Криниччині. *Львівські вісті*. 1942. 26 лютого; ЦДІАЛ України. Ф. 201. Оп. 1. Спр. 86. Арк. 123.

⁹⁹ ЦДАВО України. Ф. 3959. Оп. 2. Спр. 39. Арк. 67 зв.

¹⁰⁰ З краю. 486 народних кухонь при українських комітетах. *Краківські вісті: щоденник*. 1942. 19 червня.

віком від 8 до 14 років у ті місцевості Галичини, де була змога врятувати їх від смерті, передусім на Опілля та Поділля. Згоду на це дала й німецька адміністрація.

У березні 1942 р. УЦК розробив детальний план перевезення дітей і розгорнув потужну пропагандивну акцію у пресі. Низові структури на місцях отримали точні інструкції щодо механізму переселення, збрали необхідні статистичні дані про дітей, яких батьки зголошувалися відпустити. В округах, що приймали переселенців, були визначені конкретні повіти й села, куди повинні були переїхати діти. Кореспонденти пресових видань краківсько-львівського «Українського видавництва» детально нотували перебіг переселенської акції, закликаючи всіх, хто зустрічав переселюваних дітей у дорозі, і тих, хто приймав їх на тривалий побут, «виявити якнайбільше зрозуміння до їхнього положення та заступити їм їхніх батьків. Часто повинні їм дати навіть більше, як деякі батьки, які цієї опіки чи не вміли, чи не могли дати. Це наш суспільний обов'язок!»¹⁰¹. Відділ народного здоров'я УЦК закликав до співпраці українських лікарів. На перехідних станціях чергував медичний персонал, стежачи за дотриманням переселенцями гігієнічних норм і правил, надаючи безпосередню допомогу хворим, забезпечуючи їх ліками. Духовними опікунами дітей були священники і вчителі народних шкіл, зазвичай супроводжуючи їх до місць призначення. Українська кооперація в Галичині, її центральні установи – Ревізійний союз українських кооператив, Центросоюз, Маслосоюз, Народна торгівля – за всіх наявних тоді обмежень надали допомогу коштами, продуктами, транспортом. Почесне головування в Комісії допомоги голодуючим, створеної з відповідальних і сповнених посвяти людей, доручили митрополиту Йосипові Сліпому.

Завдяки координації дій співробітників УЦК та зусиллям усього українського суспільства у квітні–травні 1942 р. з усіх потерпілих від голоду місцевостей залізничним транспортом, вантажними автомобілями, підводами було вивезено 22 300 дітей: із Самбірської округи – 3 200, Дрогобицької – 3 900, Коломийської – 2 300, Станиславівської – 3 500, Стрийської – 5 600, Калуської – 2 000, Перемишльської – 1 200. Крім того, близько 3 000 дітей батьки та родичі

¹⁰¹ Дбаймо про здоров'я переселюваних дітей. *Краківські вісті: щоденник*. 1942. 17 травня.

вивезли самостійно¹⁰². У дорозі на всіх транзитних пунктах дітям та їхнім наставникам давали харчі, зібрані серед місцевого селянства та частково зі збірки на полонених.

Найбільше дітей прийняли округи: Тернопільська – майже 8 000, Чортківська – 3 700, Золочівська – 2 100, Кам'яно-Струмилівська – 2 100, Бережанська – майже 1 000¹⁰³. Про готовність прийняти переселенців тамтешні жителі заявляли ще раніше, але повною мірою добра воля виявилася, коли діти прибули на місце призначення. Їх буквально розхапали українські родини, взявши на себе відповідальність за матеріальну й моральну опіку над ними. Незважаючи на власні нестатки, опікуни подбали, щоб переселенці були добре нагодовані та одягнені. У цьому незабаром мали змогу переконатися й багато батьків, які приїхали їх відвідати. Діти ж допомагали тим родинам, які їх прийняли: пасли худобу, виконували іншу посильну роботу на господарстві¹⁰⁴. Представники УЦК здійснювали контроль за станом переселенців, дбали, щоб їм не чинили кривди. Лікарі стежили за здоров'ям дітей, священники проводили серед них виховну роботу. У багатьох випадках для переселенців організували навчання в народних школах. Водночас УЦК дорікав, що подекуди лікарі не належно здійснювали медичне обстеження перед від'їздом дітей, що стало причиною частих звернень-скарг українських окружних комітетів, які організували прийом і розселення. Вони слушно зауважували небезпеку епідемій інфекційних захворювань. Були й інші недоліки в організації переселенської акції, але загалом, як констатував у липні 1942 р. УЦК, «переведені контролю виявили, що загалом переселеним дітям живеться добре»¹⁰⁵.

У середині серпня 1942 р., коли небезпека голодомору в гірських районах минула, почалося організоване, добре сплановане повернення дітей додому. У другій половині серпня – протягом вересня вони повернулися до своїх сімей. Усі везли зі собою скромні подарунки – опікуни спорядили їм на дорогу хліб, молоко, мед, яблука,

¹⁰² Всього для переселення підготували близько 35 тис. дітей, проте вільних місць для них виявилось на означений час тільки 25 тис. Див.: Переселення 15000 дітей. *Краківські вісті: щоденник*. 1942. 19 травня.

¹⁰³ Дзиндра Я. Переселення українських дітей весною 1942. *За народ. Календар на 1943 рік*. Львів. С. 88–89.

¹⁰⁴ Кузьма О. Дорогою мого життя. Спомин... С. 15.

¹⁰⁵ Суспільна опіка. Акція переселення дітей. *Вісник Українського Центрального Комітету*. Краків; Львів, 1942. Ч. 7 (13). С. 40.

а також одяг (новий чи перешитий) і взуття. Майже всі повернулися, лише 1 000 дітей-сиріт або тих, чиї батьки виїхали на роботу до Німеччини, залишилися в опікунів до кінця війни або назавжди.

Так, допомогіві акції 1941–1942 рр., організовані та проведені за активної участі місцевих громад, засвідчили достатньо високий рівень соціальної згуртованості й організованості українського суспільства в Галичині. Ці події чітко виявили, що у критичні, екстремальні моменти історії краща його частина, виконуючи свій громадянський обов'язок, здатна вирішувати найскладніші питання буття свого народу, згуртовуючи його на засадах національної солідарності й добровільної жертвності.

Олександр Луцький